

УДК 341: 342.34(477)

Калашников В. М.,

доктор історичних наук, кандидат юридичних наук, професор кафедри міжнародного права, історії права та політико-правових вчень Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

**ВІЙСЬКОВА ДЕМОКРАТІЯ
ЯК ДОДЕРЖАВНА ФОРМА СОЦІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ
У СВІТОВІЙ ТА ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІЇ**

**MILITARY DEMOCRACY AS A STATE FORM OF SOCIAL
MANAGEMENT AT THE GLOBAL AND NATIONAL HISTORY**

Досліджується військово-демократичний устрій народів світу доби переходу від первісного ладу до становлення ранньої державності на засадах теорії американського вченого Л.Г. Моргана.

Ключові слова: *первіснообщинний лад, протодержави, військова демократія, індіанські племена, Скіфія, віче в Київській Русі.*

Исследуется военно-демократический строй у различных народов мира в эпоху перехода от первобытного строя к становлению ранней государственности на основе теории американского ученого Л.Г. Моргана

Ключевые слова: *первобытнообщинный строй, протогосударства, военная демократия, индейские племена, Скифия, вече в Киевской Руси.*

We investigate the military's democratic system among the various peoples of the world in the era of transition from primitive society to becoming an early statehood based on the theory of an American scientist L. Morgan

Key words: *primitive communal system, protostate, military democracy, Native American tribes, Scythians, Chamber in Kievan Rus'.*

Як відомо, історія людства складається з двох основних епох: первісного суспільства й цивілізації. За тривалий термін свого існування первісне суспільство зазнало значних змін соціокультурного та господарського характеру. На його уламках із часом була утворена держава як загальна форма організації політичної влади, що прийшла на зміну соціальній владі в різних народів світу. Закономірність цього процесу була зумовлена тим, що замість споживацького господарства, яке було засноване лише на використанні дарів природи, людство в різних регіонах світу в результаті так званої неолітичної революції переходило до господарства виробничого типу [1, с. 3–5].

Перехід первісного суспільства до класового розпочинався на демократичній основі, здавна відомій в історії. Демократичні форми організації йдуть коріннями в глибоке, ще додержавне, минуле – у родовий лад. Тодішня пряма демократія в громадах землеробів, скотарів, мисливців і рибалок виступала в обличчі військової демократії. Через неї пройшла більшість народів світу. Військова демократія мала об'єднувати разом три обов'язкові структурні елементи цієї об'єктивної реальності – військового ватажка, який міг бути наділений ще й судовими повноваженнями, народні збори й раду ватажків. Це було щось на зразок трьох незалежних гілок влади, що складають нині модернову демократію.

Народні збори, будь-який учасник яких виступав також як воїн, були таким же важливим і необхідним органом влади, як і рада ватажків і, власне, сам військовий ватажок. Незалежно від того, якої політичної лінії дотримувалося суспільство, ніхто не мав будь-яких засобів насильства чи примусу щодо інших членів військово-демократичного суспільства, крім традицій, звичаїв та особистого авторитету в простого народу. Таким чином, стає зрозуміло, що військова демократія – це суспільний устрій перехідного періоду від первісно-общинного ладу до держави, притаманний більшості народів світу.

Термін «військова демократія» був введений до наукового обігу американським ученим Л.Р. Морганом для позначення організації влади в старогрецькому суспільстві на стадії розкладання первіснообщинного устрою. Л.Г. Морган (1818–1881 рр.) – етнограф, соціолог, історик держави та права, творець наукової теорії первісного суспільства, один із засновників еволюціонізму в соціальних науках. Як професійний юрист і бізнесмен Л.Г. Морган досяг певного успіху у своїй практичній діяльності. Проте головним для нього було заняття наукою. У 1840 р. він створив товариство під назвою «Великий орден ірокезів», яке ставило за мету вивчення й захист прав індіанців на їхні земельні володіння, що перебували в колективній власності, від зазіхань американських земельних спекулянтів. Справа була доведена до розгляду в конгресі США, який вирішив суперечку на користь індіанців. Після цього Л.Г. Морган був прийнятий до лав племен ірокезів на знак визнання його заслуг перед аборигенами.

У 1851 р. виходить у світ перше дослідження Л.Г. Морган «Ліга ірокезів», що стало результатом пильного вивчення індіанських племен США [2]. Надалі ідеї Морган отримали остаточне оформлення в книзі «Стародавнє суспільство або дослідження ліній людського прогресу від дикості через варварство до цивілізації» [3].

Ядром наукових досліджень Л.Г. Морган є теорія про єдиний прогресивний шлях розвитку людства. Учений дотримувався періодизації історії, яка включала три етапи: дикість, варварство й цивілізацію. Третя стадія, цивілізація, на переконаність Л.Г. Морган, пов'язана з виникненням класового суспільства й держави. Морганівська періодизація стала основою для наукового вивчення докласового суспільства та його переходу до класової цивілізації. Л.Г. Морган фактично дійшов матеріалістичного розуміння історії. Йо-

го твори лягли в основу однієї з базових марксистських праць – книги Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності й держави», вивчення якої є обов'язковим для майбутніх правознавців, політологів та істориків в американських і європейських університетах [4].

Термін Л.Г. Моргана «військова демократія» повністю сприйняли К. Маркс і Ф. Енгельс та надали йому універсально-історичного значення. Під впливом засновників марксизму тривалий час у роботах радянських істориків держави та права цим терміном позначалася не лише форма організації влади, а й відповідний їй завершальний етап розкладання первісного суспільства та його перетворення на класове суспільство.

Військова демократія відповідає ранній порі металів (бронзового й раннього залізного століть), впровадження яких спричинило розвиток підсічно-вогнепального землеробства, скотарства, ремесла й обміну продуктами. Кінцевим результатом цього процесу у всіх народів світу стає поява додаткового продукту та приватної власності. У цих умовах одним із найважливіших чинників процесу утворення класів і становлення державної влади стають грабіжницькі війни з метою захоплення чужих багатств і рабів. Зрозуміло, що це збагачувало й підсилювало військових предводителів і дружинників, що об'єдналися довкола вдалих ватажків. Воєначальники, особливо вожді союзів племен, поступово захоплювали владу в органах первісної демократії, що ще зберігалися, передусім у племінній раді. Значення народних зібрань зменшувалося, а родоплемінні ради перетворювалися на специфічні органи, які з остаточною розподілом суспільства на класи ставали органами класової диктатури. Класичними прикладами цього є суспільства греків гомерівської епохи, древніх кельтів і германців, норманів тощо.

Перехід до виробничої економіки забезпечив не просто виживання людей, а й створення регулярного виробництва продуктів харчування й інших предметів, необхідних для задоволення потреб колективу. Це підготувало перехід до осілого способу життя й до встановлення контролю сімейно-кланових груп над певною територією. Таким чином, рання родова громада споживачів, збирачів, мисливців і рибалок змінюється більш міцними й великими громадами виробників, пов'язаними з певною територією. Така система сімейно-родових груп ставала більш розвиненою формою соціальної організації, заснованої на порівняно стійких системах саморегуляції.

Неолітична революція й перехід людства на рубежі VII – V тис. до н. е. до виробничої економіки мали найрізноманітніші глибокі наслідки. Поступове зростання суспільного продукту зумовило поглиблення майнових відмінностей, а отже, закріплення за общинно-родовою верхівкою майнових і соціальних привілеїв. У нових умовах заняття родових постів у сімейно-клановій групі надавало лідерам більш високого статусу. Владні функції вождя набували найвищої цінності в очах членів групи. Одним з найважливіших наслідків неолітичної революції, що мали пряме відношення до генезису держави та права, був розвиток міжродових зв'язків і формування надобщинних структур. Виникнення й еволюція цих структур проходили значною мірою спон-

танно й набували під впливом конкретно-історичних чинників різних форм. Деякі з них були типовими для одних народів, проте не отримали розвитку в інших.

Природним результатом еволюції общинного ладу було виникнення безлічі нових сімейно-кланових громад, що призвело до виникнення більш великих соціальних утворень – братств (фратрій) і племен, а іноді й до конфедерації племен. Племя, як правило, мало власну територію, своє ім'я, мову, особливі релігійні та побутові обряди. Поступово складаються й органи племінного врядування, насамперед племінна рада. Важливим етапом у передісторії держави та права стало формування принципово нових засад управління суспільством. Новий тип управлінської діяльності визначався потребами суспільного життя, ускладненням господарської діяльності та всієї системи соціокультурних зв'язків людей. Необхідність організувати й контролювати громадські роботи, зберігати й розподіляти продовольчі та інші ресурси, підтримувати обмінні відносини із сусідніми групами зумовила виділення спеціальної страти організаторів виробництва.

Поряд з іншими видами громадського поділу праці (передусім відокремлення скотарства від землеробства) відбувається виділення управлінської діяльності, яка поступово перетворюється на професійну. Розділення людей на дві нерівні за численністю групи (керуючих і керованих) набуває величезного суспільного значення. Воно стає останньою сходинкою до створення держави. Управлінські посади надають їх власникам великі матеріальні вигоди, дозволяють їм нав'язувати свою волю колективу. Унаслідок цього протодержава виникає не як зовнішня щодо родоплемінної системи сила, а як логічне та природне продовження общинних структур. Важливим фактором цього процесу стають завоювання й війни. Останні не можуть вплинути на внутрішні процеси еволюції общинних зв'язків, проте вони ведуть до створення потужних військово-організаційних структур, що сприяють прискореному формуванню ранньої держави. У підсумку перемогу здобувала рання держава, чия військова організація виявлялася сильнішою й ефективнішою. У більшості випадків ця перемога була одержана внаслідок дії структур військової демократії.

Новітні дослідження ранньої історії держави та права народів світу надали багатий матеріал, що підтверджує й конкретизує зроблені модерною наукою висновки про сутність військової демократії. Можна, наприклад, стверджувати, що напередодні колоніального вторгнення англійців, іспанців, голландців, шведів і французів на терени сучасних США весь північноамериканський континент був територією з пануванням військово-демократичних союзів індіанських племен. На сході панували сильні конфедерації племен ірокезів, повхатанів, криків і натчезів, які робили набіги на племена, що мешкали на захід від них. У центрі американських прерій діяли войовничі племена кочових конярів і мисливців (чорноногі, дакоти, кроу, команчі та інші), у яких проходив процес становлення військової демократії [5, с. 45-48]. Їх вплив поширювався й на лісові племена, що населяли територію між річ-

кою Міссурі та Великими озерами на сході. За Скелястими горами, на північно-західному узбережжі, розвивалися військово-демократичні союзи племен рибалок і морських мисливців.

У дослідженнях Л.Г. Моргана конфедерація шести племен ірокезів представлена як найвищий рубіж у розвитку індіанців США. Однак у своєму прагненні встановити особливості родоплемінного ладу ірокезів Л.Г. Морган недооцінив соціальний сенс явищ, які вже виникли в ірокезькому суспільстві, як антагоністичних нормам родового ладу. Глибокі соціальні зміни в ірокезькому суспільстві XVII – XVIII ст. спричинила поява товарного промислу хутра, перетворення війни на регулярний промисел, завойовницька експансія ірокезів, наявність у їхньому суспільстві рабства й різних форм експлуатації підкорених племен. У цих історичних умовах розвивався військово-демократичний лад ірокезького суспільства, керівництво яким зосереджувалося в руках військових ватажків. Тоді оформлялися органи управління в кожному роді та на конфедеративному рівні. Необхідність у цих органах диктувалася потребами управління підкореними племенами та намаганням згладжувати суспільні протиріччя між багатими й бідними, між військовою елітою та спадковими цивільними ватажками [6, с. 29–32].

Не підлягає сумніву, що становлення органів публічної влади у різних племен світу йшло шляхом трансформації такого інституту родового суспільства, як чоловічі союзи. В умовах воєнізованого племені вони стали формою організації озброєного народу. Родові зв'язки й первісна мононорматика використовувалися багатою родовою верхівкою різних народів світу як засіб позаекономічного примусу. Економічною одиницею в суспільстві поступово ставала патріархальна сім'я, до якої входили й раби, а територіальною одиницею – сусідська громада. Військова демократія як форма становлення ранньої державності стає універсальною. Головна закономірність цього етапу – перетворення органів родового ладу на органи ранньої державності.

Багатий матеріал для підтвердження теорії Л.Г. Моргана щодо військової демократії як фундаменту формування ранньокласових держав надає також історія держави та права України. Серед найдавніших рабовласницьких держав, які виникли на нашій території в I тис. до н. е., особливу увагу привертає скіфське державне утворення [7]. По-перше, скіфська держава добре вивчена ученими завдяки використанню великої кількості інформації, добутої з різноманітних джерел: від археологічних матеріалів до даних писемних пам'яток. По-друге, аналіз особливостей виникнення Скіфії є найбільш точним підтвердженням більшості теорій занепаду первісного суспільства й виникнення ранньокласової рабовласницької держави.

Скіфські племена, які з'явилися в Північному Причорномор'ї на рубежі VIII – VII ст. до н. е., належали до іраномовних кочових племен. Їх витіснили з Азії до Європи більш могутні кочові сусіди – племена масагетів. Самоназва скіфів – сколоти, проте за традицією історики продовжують вживати грецьке слово «скіфи» для позначення цього народу. Геродот вважав скіфів одним народом, однак аналіз їх способу життя та господарювання свідчить про ін-

ше. У Північному Причорномор'ї скіфи спочатку продовжувала займатися кочовим скотарством, проте за таких умов вони не були б спроможні утворити рабовласницьку державу, а тим паче вижити в новому для них природному середовищі. Справа в тому, що тваринного білка вже не вистачало для харчування всього тодішнього населення, і лише вирощування хлібу мало забезпечити їм виживання. Тому старші скіфські племена – «саї», або «царські скіфи», залишилися кочовиками, а молодші племена перетворилися на землеробів.

Вирощування хліба стало для колишніх кочівників основним заняттям, як і для первісного населення Північного Причорномор'я – кіммерійців, частина яких підкорилася скіфам. Поступово молодші кочові племена разом із місцевими землеробами перетворилися на данників царських скіфів, а згодом їм судилося стати державними рабами.

Як відомо, рабовласницькі відносини в кочовому суспільстві ніколи не набували панівного характеру, оскільки з економічної точки зору такий уклад господарства був для номадів не вигідним (за винятком використання рабів у домашньому господарстві племінної верхівки). Тому в перспективі будь-які кочівники могли створити лише феодальне суспільство й державу, яка спиралася на відповідну економічну систему. У степах Азії скіфи не мали можливості для розвитку осілого землеробства як економічної основи рабовласництва, проте в таврійському степу й на півночі кримського півострова землеробство за часів їх панування розвинулося досить широко, що було зумовлено трьома причинами. По-перше, саме тут існували великі масиви природно родючої землі, які не потребували великих попередніх зусиль для введення їх до сільськогосподарського обігу. На цих земельних масивах великі групи осілих землеробів-родичів під наглядом сільських старшин, призначених царськими скіфами, виробляли продукти землеробства. Спочатку ці продукти поставлялися саям як данина, а із часом вони стали прибутком колективних рабовласників, царських скіфів. Зрозуміло, що за таких умов племена осілих землеробів поступово перетворювалися на державних рабів. Прибуток від експлуатації осілих землеробів розподілявся верхівкою царських скіфів відповідно до місця, яке родини кочовиків посідали в племінній ієрархії.

Друга важлива передумова для розвитку причорноморського землеробства на рабовласницьких засадах – наявність великої кількості водних джерел (повноводних степових річок), від яких можна було відвести на велику відстань зрошувальні системи. Нарешті, ще однією причиною для розвитку землеробства на рабовласницьких засадах були сприятливі природні умови, адже велика кількість сонячних днів протягом всього циклу землеробських робіт забезпечувала повне визрівання хліба.

Варто підкреслити, що процес розвитку землеробського господарства рабовласницького типу прискорився з того часу, коли скіфи налагодили економічні та політичні відносини із сусідніми грецькими колоніями. Тамтешні рабовласницькі порядки були пересажені з Балканської Греції на причорноморський ґрунт разом із першими колоністами. Цей процес прискорився тоді,

коли греки, за висловом Платона, обсіли Середземноморське й Чорноморське узбережжя аж до Кавказу, «наче жаби ставок». Використання грецького досвіду сприяло безупинному розвитку рабовласницьких відносин у скіфів, що зумовило виникнення політичної влади, яка заміняла соціальну владу первісного суспільства. Нарешті, у Скіфії мала з'явитися й держава як загальна форма політичної влади [8, с. 3–6].

У скіфському суспільстві вже під час занепаду первісних відносин і формування ранньокласової держави свобода й рабство настільки протиставлялися одне одному, що загалом непорівнянними вважалися статуси не лише вільного й раба, а й вільнонародженого й невільнонародженого. Подібна протилежність з'явилася й серед вільних людей. Багата й впливова верхівка посідала виокремлене місце спадкового вельможного панства, що претендувало на незмінне верховенство, благородство походження, особливе почесне положення, специфічні знаки супідрядності старших і молодших ліній спорідненості родів, племен і замкнених професійних груп-каст. Проте зрештою все це зводилося до протилежності між спадковою знаттю й залежною від неї біднотою [9, с. 6–10].

Розвиток грабіжницьких воєн вимагав об'єднання кочових племен для набігів та оборони, а це підсилило значення племінних органів влади у формі так званої військової демократії. У скіфів під час вторгнення на територію сучасної України вже існувала подібна організація у вигляді трьох гілок влади, які спочатку співіснували. До складу цієї організації належали звичайна влада цивільного ватажка, народні збори (сукупність озброєних чоловіків, які виступали в зборах під час обговорення найважливіших проблем суспільства від імені власних родин) і військова влада таланитого ватажка.

Щодо цивільного ватажка сколотського роду та племені, то він спирався лише на власний авторитет. За таких умов його влада вже не була спроможна вирішити суперечки, які виникали між знаттю та звичайними общинниками, і вона поступово вичерпала себе. Під час облаштування скіфів у причорноморському степу занепадала й роль народних зборів, особливо за правління військового ватажка Атея, якого помилково вважають царем, тобто монархом (IV ст. до н. е.). Військові ватажки, які спиралися на дружину із чоловіків, що зробили військову справу своєю професією, зосередили у своїх руках важелі управління ранньою державою рабовласницького типу [10, с. 36].

У характері влади сколотського військового ватажка на передній план виступав не освячений традиціями особистий авторитет, а реальна могутність – багатство, сила військової дружини, панування над рабами, бідняками й залежними общинниками. Його дружина, до якої поряд із родичами й одноплемінниками могли входити особисто віддані ватажку чужаки, навіть раби, була приватним об'єднанням, згуртованим не родоплемінними зв'язками, а лише спільністю військово-грабіжницьких інтересів і вірністю своєму керманичу. Спираючись на неї, останній мав можливість переступати звичаї племені й нав'язувати свою волю. Родоплемінній верхівці доводилося поступатися місцем найближчим родичам і старшим дружинникам вождя, проте, бу-

дучи зацікавленою в надійному захисті своєї власності, вона не дуже рішуче чинила опір новим тенденціям. Поступово відбувалося перетворення військової демократії як форми організації влади на ранньокласову владу.

Військовий ватажок великого союзу племен перетворювався на правителя. Його наближені ставали радниками й намісниками. Дружина перетворювалася на військо, за допомогою якого держава мала здійснювати свої основні функції: утримання в покорі експлуатованого населення й ведення воєн. Особливим органом державної влади мав стати суд. Судовий процес вів як сам правитель, так і його помічники й намісники [11, с. 17–20].

Ще однією найважливішою ознакою державного устрою було розділення населення не за родоплеменним, а за територіальним принципом. Виникли округи, номи, що не відповідали колишнім родоплеменним одиницям, хоча інколи частини території скіфської держави протягом тривалого часу зберігали їх назви. Це було кінцевим результатом давнього процесу переходу від кровноспоріднених зв'язків до сусідських. Водночас введення територіального поділу послаблювало залишки родоплеменної солідарності й впливу родоплеменної знаті.

Виникнення скіфської держави було завершальним актом становлення класового суспільства. Воно було й тим рубежем, який відокремлював первісну общину від власне сусідської общини. Перша хоча й входила в союз племен, проте ще залишалася соціальним організмом, тобто відносно самостійною одиницею соціального розвитку. З виникненням держави таким соціальним організмом стала сама держава, а община перетворилася на суборганізм, що користувався самоврядністю під егідою верховної політичної влади. Первісна сусідська та власне сусідська общини в племен сколотів розрізнялися також економічно: для однієї була характерна групова, для іншої – приватна власність домогосподарства.

У процесі становлення держави відбувався також поділ первісної мононорматики на право, тобто сукупність загальнообов'язкових правил поведінки людей, що виражають волю панівного класу, забезпечену примусовою силою держави, і моральність, тобто сукупність норм, які сформувалися в процесі розвитку суспільної думки скіфів.

Залишком військової демократії в стародавній Україні протягом тривалого часу в так звану княжу добу було віче – народні збори для обговорення загальних справ і безпосереднього вирішення питань суспільного, політичного й культурного життя, одна з історичних форм прямої демократії на території слов'янських держав. Учасниками віча могли бути мужі, тобто голови всіх вільних сімей спільноти (племені, роду, поселення та князівства). Функції віча наближали його до скандинавського тинга й англосаксонського вітенагемота. І саме вічові органи українського стародавнього суспільства впевнюють у тому, що тривалий час у народів світу існувала військова демократія як додержавна форма соціального управління, притаманна світовій та вітчизняній історії державності.

Література:

1. История государства и права зарубежных стран : [учебник для вузов] / под ред. О.А. Житкова и Н.А. Крашенинниковой. – М. : Норма – Инфра-М, 1998– . – Ч. 1. – 1998. – 461 с.
2. Морган Л.Г. Лига ходеносауни, или ирокезов / Л.Г. Морган ; пер. с англ. Е.Э. Бломквист. – М. : Наука, 1983. – 301 с.
3. Морган Л.Г. Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации / Л.Г. Морган. – Л. : Изд-во института народов Севера ЦИК СССР, 1935. – 368 с.
4. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс // Маркс К. Сочинения : в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – изд. 2-е. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1955–1981. – Т. 21. – 1961. – С. 28–178.
5. David Zeisberger's History of Northern American Indians / ed. by A.B. Hulbert and W.N. Schwarze. – Columbus : Ohio State Archaeological and Historical Society, 1910. – 189 p.
6. Colden C. The History of the Five Indian Nations: Of Canada, which are Dependent on the Province of New-York in America / C. Colden. – L. : Lockyer Davis, 1755. – 261 p.
7. Геродот. История / Геродот ; пер. и прим. Г.А. Стратановского. – Л. : Наука, 1972. – 600 с.
8. Скифия. История, культура, быт, религия, военное дело / В.Ю. Мурзин, Н.А. Гаврилюк, С.С. Бессонова, Е.Е. Фиалко, Е.В. Черненко. – Николаев : Возможности Киммерии, 2004. – 148 с.
9. Історія держави і права України : [навчальний посібник] / [В.М. Калашников, Г.Г. Кривчик, К.А. Марков] ; за ред. В.М. Калашникова. – Дніпропетровськ : НГУ, 2012. – 256 с.
10. Скифы : [хрестоматия] / сост., введение, коммент. Т.М. Кузнецовой. – М. : Высшая школа, 1992. – 304 с.
11. Гавриленко О.А. Основні риси права скіфських ранньодержавних утворень / О.А. Гавриленко // Часопис Київського університету права. – 2007. – № 1. – С. 17–224.